Черевченко В. В. УДПУ ім. Павла Тичини

Декадентські тенденції трактування образу *міста* у європейській поезії кінця XIX – поч. XX ст.

Період кінця XIX – початку XX ст. – складна і цікава епоха в історії європейської духовної культури та літератури. За цей порівняно невеликий час відбулися важливі події у суспільно-політичному житті світу та Європи, а також активні стилетворчі процеси внутрішнього саморозвитку художньої літератури, що й викликає жваве філологічне зацікавлення цим періодом. В українській історії та літературі це також пора глобальних змін, катастрофічних зрушень. Більше двох десятиліть минуло з того часу, коли перебудовні процеси в Україні уможливили видання й об'єктивне наукове вивчення літературно-художнього доробку початку століття, творів письменників «Розстріляного Відродження». Після півстолітнього забуття відкрився материк цікавих творчих постатей, оригінальних думок, ідей, образно-мовних пошуків. З'явилися літературознавчі дослідження Миколи Жулинського, Миколи Ільницького, Леоніда Череватенка, Тамари Гундорової, Соломії Павличко, Лесі Ставицької, праці діаспорних критиків – Юрія Лавріненка, Івана Кошелівця, Мікулуша Неврлого – що вписують напівзабуті імена в український літературний процес початку XX ст.

Хоча увага науковців постійно прикута до літературно-мовного процесу кінця XIX – початку XX ст., проте цілісний погляд на історію європейської поетичної мови означеного періоду та місце в ній урбаністичної тематики відсутній, що й зумовлює **актуальність** цього дослідження.

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі лексико-семантичного та концептуального аналізів виявити характерні ознаки урбаністичної лексики декадентського характеру, визначити особливості її функціонування у поетичному дискурсі початку XX ст.

Для досягнення поставленої мети слід розв'язати такі **завдання:**

– розкрити конструктивний характер художньо-поетичного мовлення початку ХХ ст. та місце в ній урбаністичної лексики;

– дослідити закономірності освоєння урбаністичних образів українським поетичним мовленням означеного періоду;

– виявити декадентські особливості функціонування урбаністичної лексики у поетичному мовленні 10-30 х рр. ХХ ст.

Об'єктом дослідження є урбаністична лексика, виявлена у літературно-художніх текстах європейських поетів 10-30 х рр. ХХ ст.

Предметом дослідження стали декадентські тенденції трактування образу *міста*.

Матеріал дослідження – поезії зарубіжних та українських поетів 10-30х рр. ХХ ст.

Методика дослідження базується на функціональному підході до аналізованого матеріалу та передбачає рух як від форми до змісту, так і від змісту до форми об'єкта, що вивчається. Головним методом, застосованим у роботі, є описовий, оскільки розгляд урбаністичної лексики в тексті опирається на репрезентацію комплексу функціонально-семантичних ознак образу *міста*. Принагідно, залежно від етапу дослідження, використано лексико-семантичний та концептуальний аналізи.

Мегаобраз *міста* в європейській поезії аналізованого періоду увібрав типові риси, властиві символістській поезії Е. Верхарна, Р. М. Рільке, О. Блока, серед яких насамперед привертає увагу опис міста через уявлення містичного урбанізму. У поезії ранніх символістів та поетів з яскраво вираженою урбаністичною тематикою (М. Бажан, В. Сосюра, М. Семенко, Є. Плужник) актуалізовано потужний лексико-семантичний ряд, що віддзеркалює просторово-часові координати міського буття і побуту, урбаністичні реалії і навіть специфічну ауру міського розмовного мовлення. Новизна теми міста для української літератури, традиційно орієнтованої на село, була органічною в літературно-художньому просторі європейської культури, адже «місто в історії одночасно і настільки нове явище, що кожне наступне покоління заново починає йому

дивуватись, і настільки давнє, що це здивування передається нерідко образами тисячолітньої давності» [16:25].

Так, у поетичному доробку Е. Верхарна вперше з'являється символічна мовна формула *місто-спрут* з елементом фетишизації означуваного, що її в готовому вигляді використовує Михайль Семенко: *Це **місто**, наче **спрут**, / Обплутало собою люд...*; *І тоне в нервах **місто-спрут*** [18]. Декадентські тенденції трактування образу визначають характер експресивності цілого тексту: *...на дахах і щоглах **міста** / **Я серце розіп'яв своє*** (Загул), ***І жили й кров віддав я місту*** (Семенко), ***Кожну хвилю краплі крові місту*** (Чумак), ***Місто кремізне***! / ***Тобі в пащу кладу*** / ***Свою*** / *Розкуйовджену **голову*** (Шполянський), де актуалізовано тему жертовності людського існування в місті (Тут і далі посилання подано в дужках за книгою «Українське слово. Хрестоматія української літератури та літературної критики XX ст.» У 3 кн. – Кн. 1. – К.: Дніпро, 1993. – 703 с) [18]. . Можливо цим зумовлено використання ряду негативно конотованих ад'єктивів у поезіях Миколи Вороного: *Але я нижу намисто... / І нижу ретельно, чисто, / Щоб тобі, **прокляте місто**, / дати знов дарунок свій* або у лірико-публіцистичних фразеологізмах Володимира Сосюри: ***Місто взяло в ромби і квадрати*** / *Всі думки, всі пориви мої, **місто** в **залізні долоні** / кличе і тягне мене* [18:117]. Семантична домінанта цієї парадигми прочитується у тій сюжетно-образній схемі, що є набутком віршової норми 10-20 рр., а саме – «еманація тілесно-духовної субстанції людини в місто» [16:25].

Типовою для західноєвропейського символізму стала формула «смерть у місті», яку також засвоїла українська поезія поч. XX ст.: *Я загину раптом, а не урочисто –* / ***Під трамвайним рухом**, а не священнодійно* (Ярошенко), *весело **умру на бруку*** (Шполянський), *Самотній знову я, сумний навіки, / Без шляху, / Без мети.* / ***Роздавить десь авто***; ***Автомобіль або трамвай*** / ***Тебе роздавлять*** (Семенко) [18]. Така відверто негативна емотивна палітра образу зумовлена неоднозначним ставленням до феномена міста з боку людини, яка не так давно покинула рідне село і занурилася у міську культуру: *Навколо місто шумить, ґерґоче, / а мимо **люди, чужі, нечулі*** (Сосюра), *звикнуть не можу **до***

міста, / Брудного, глумливого міста... (Фальківський) [18]. Семантика «чужинності», що характерна для лексичної опозиції *город-місто,* актуалізована, зокрема, у поемі М. Рильського «Царівна». Зазначимо, що слово *город* адекватне емоції відчуження людини від міста, а *місто* фіксує прийняття ліричним суб'єктом міської культури. Як бачимо, у означених поетичних рядках актуалізовано емотивну домінанту «любов і ненависть до міста», яка в українській белетристиці 20-х років була визначальною для урбаністичної тематики.

Для неокласиків важливою ознакою світовідчуття стало екзистенційне переживання болючих проблем трагічної сучасності, що й зумовило активне функціонування у їхній творчості громадянських рефлексій та наскрізного трагічного пафосу, що проступає в цьому образі: ***Драпіжне місто поле пожирає*** */ Щелепами голодних риштувань.../ Димучим коксом і вугіллям /* ***Годована потвора*** */ І сповиває в чад /* ***Недоїдок великого простору*** [6: 84]. Тому й з'являється образ *самотнього поля*, що символізує руйнацію природної реалії (***Самотне поле вік свій доживає*** [6:84]) та смерть людини (*Тоді* ***по хліб до міста йшов селюк / І там лягав, вмираючи, на брук*** [6:116]).

Трагічний дух епохи позначається на виваженому освоєнні поетами індустріально-міської тематики, їх критичному ставленні до словника нової доби. Елементи новітньої поетики передано номінативами: *Несуться* ***авто*** *і* ***трамваї,*** */ повітря напоїв* ***бензин*** *... /* ***театри, кіна*** *і* ***кав'ярні*** [6:239]; *Чар* ***електричний*** *розкидав* ***мережі*** [6:310]. До авторського поетичного словника входять також галузеві лексеми, пов'язані з аеродинамікою, технікою та радіотехнікою, у яких актуалізовано ознаки нового часу: *І ось гуде під шум* ***аеропланів*** */ Лихий пожар червоних прапорів* [6:88]; *Он смерть лиха вгорі чатує, / Співає їй* ***мотор*** *пісні* [6:291].

Ознаками руйнівної сили епохи поети наділяють популярні на той час образи *заліза* та *бетону*: ***Залізним плугом*** *переоре / Всю широчінь руду степів* [6:52], *І ось зійшов двадцятий вік, / На закривавлену правицю / Надяг*

залізну рукавицю [6:141], *Січе міста* ***залізний ремінь*** [6:292]. Більше того, негативно маркованими постають і центральні символи епохи – *серп* і *молот*: *Та дзенькнув* ***серп*** *і замахнувся* ***молот***... [6:126]; *Чи розповів, як то людей в наш вік / Крушив і чавив* ***пролетарський молот****? / В скількох кров'ях купаючи той* ***герб****, / Жнива справляв на людській ниві* ***серп****?* [6:115], де *нива* виступає знаковим образом життя, а *серп* і *молот* – знаряддям сталінського режиму.

Декадентські тенденції характеризують образ ліричного героя як віддзеркалення дуже важливого соціокультурного феномена в українській історії – людини, що виросла, за словами Є. Плужника, ***на межах двох світів – / Півмертвих сіл і міста молодого*** [12:76], де образний контекст твору ніби проектується з села на місто, асоціюючись зі зміною патріархальної епохи урбаністичною, напр.: *Я тепер покохав* ***город...*** / *Вже не ляже на скроню скоро цей прекрасний безмежний* ***степ*** (Хвильовий), ***в місті*** *тобі* ***не почуть солов'я,*** / *а в нім тільки* ***брук і ліхтарний огонь*** (Сосюра), *Осіння ніч, незрівняна й нестерпна,* / *Прийшла,* ***о місто****, в сховища твої,* / *А десь* ***гаї*** *ще марять жовтим серпнем,* / *І золотим гіллям іще бренять гаї*? (Бажан), *Вже не впаду* ***на сіно*** *горілиць,* / *Щоб пити* ***вітер, ніч і степ*** *до ранку,* / *А потягну* ***в кафе*** *бліду панянку...* (Плужник), *Чи вам,* ***закурені міста****, хоч снилась* / *Коли-небудь* / *Така весна!* (Влизько) [18].

У поемі Євгена Плужника «Галілей» знаходимо влучні і місткі образні деталі українського міста часів непу; схоплений тонким художнім зором предметний світ історичної епохи: *Танці... злидні... карати... парфуми...* / *Гаманці...* / *Гаманці...* / *Гаманці...* / *Як до речі вигукують думи* / *Десь на розі старці!..* / *на посади...* / *В церкви...* / *В ресторани...* / *Жруть... Кохають...* / *Крізь зуби плюють...* (Плужник) [12:34]. Окремим поетам навіть вдається відтворити мовно-соціальні характеристики епохи, а саме особливості мовного побуту непівського міста, коли за окремими репліками проступає психологія міських соціокультурних типів, напр.: *...повії хлопців зупиняють чесно*: / ***Пардон, товаріщ, нєт лі в вас агня***? (Осьмачко), *Кооператор один*

знайомий (Сірий костюм, рукавички, бриль) / Говорив мені: / *– Вам двадцять сьомий, / А* ***ви*** *ще й досі* ***гниль*** (Плужник) [18].

Органічним складником образу *міста* постають ті поетичні структури, що фіксують ознаки міської психології, становлять собою збірний портрет міського соціуму. Напр.: *І переламані, як блискавиця, брови / Чарують* ***пещених і ситих городян*** (Рильський), *Сучасне* ***місто лжеязике*** / *Мій дух відкинуло у тінь* (Осьмачко) [18]. Заслуговує на увагу активне використання митцями слова *повія,* яке, крім номінації особи, несе в собі містку інформацію про феномен міської культури: *Осміє тебе наша* ***повія*** [12:3], *Розминувся зі мною сон* / ***Дні повій****, галіфе і героїв, ...в гущу давніх* ***повій*** *і нових авто* (Плужник) .

Екзистенціальний вимір урбаністичних мотивів виявляється не тільки в узагальнено-поетичних картинах, що були розглянуті вище, а й у моделі *місто-людина* нерідко з печаттю своєрідного мовного смаку доби: *В моїй душі стільки болі і ран роз'ятрених,* / *Як* ***на Хрещатику*** *електричних* ***лямп***; ***В шклянці кави*** *я перемішав усі віки* / *І всі людські душі*; *по моєму тілу пробігали* ***автомобілі*** (Семенко), ***тротуарна*** *душа* (Хвильовий), *Моя* ***душа****, мов* ***залита асфальтом*** *земля,* / *і кожне необережне слово вгрузає в ній,* / *як закаблуки моєї коханої на розпеченім грунті площі Рози Люксембург* (Сосюра) [18].

Образно-семантичне збагачення урбаністичної лексики рельєфно виявляється в мікрообразах, що передають експресію тривоги, нервової напруги, викликану сприйняттям міських реалій. Напр.: ***Трамваї*** *скреготіли, ніби зуби,* / *Залізні, ржаві, наболілі* (Ярошенко), ***вітрини*** *витріщили переляканий зір*; ***кокетувала вулиця*** *вакхано* (Семенко) [18]. Пор.: подібну стилістику образу у Євгена Маланюка: *І* ***ліхтарі*** *хитаються й скрегочуть,* / *Мов вішальник на шибениці*...[8].

Особливе місце в літературі означеного періоду посідає футуристичний доробок представників російської літератури «срібної доби», а в українській – мовотворчість М. Семенка. Увагу привертають лінгвістичні експерименти зі словом, які мали на меті формальне (і змістове) оновлення

традиційного поетичного лексикону. Митці збагатили словник поезії великою кількістю оригінальних новотворів, що й досі віддзеркалюють і неповторний дух епохи, і програмні настанови футуристів, і філологічне обдарування авторів, які були освіченими, ерудованими людьми, з різнобічними літературно-мистецькими інтересами. За продуктивністю конструювання авторських неологізмів у 20–30-і роки із М. Семенком можна порівняти хіба що П. Тичину [1].

Наприклад, на Семенкових віршах кверо-футуристичного періоду позначився вплив російських модерністів. Ранній М. Семенко частково наслідує їх – і в результаті у його творах починають з'являтися не повноцінні щодо змісту й форми лексичні інновації, а звукові комплекси, котрі, узяті поза контекстом, позбавлені будь-якого змісту. Введення ж їх у твір найчастіше зумовлюване прагненням автора змалювати звуковий образ міста, передати грюкіт і хаос світу високорозвиненої техніки, небувалу динаміку нового життя. Показовим щодо цього є, зокрема, широко відомий вірш «Місто» (1914), у якому мовні одиниці «осте», «сте», «бі», «бо», «бу» вже нагадують експерименти зі словом О. Кручених і В. Хлєбнікова [2].

Цим досягається найбільша виразність, і саме цим відрізняється мова стрімкої сучасності, яка знищила попередньо застиглу мову: ***кару /селі*** */ елі / лілі /* ***пути велетні*** */ палять/ пах / пахка / пахітосна / дим синій / чорний дим / пускають / бензин / чаду жить / чаду благать / кохать кахикать / життєдать / життєрух / життєбензин / авто / трам* («Місто», 1914) [17].

Прагнення М. Семенка та інших футуристів (передусім В. Хлєбнікова, В. Маяковського) збільшити обсяг кореневого значення слів за рахунок афіксів та штучного поділу лексем на окремі сегменти заслуговує уваги, хоча в загальному контексті твору такі інновації працюють швидше на самих себе, ніж на ціле [3]. Але ж, як визнавали самі футуристи, принцип руйнування (за М. Семенком – деструкції) в їхній естетиці, як і в їхньому ставленні до світу, переважав. «Головний пункт програми футуризму зводився до звільнення слова від «пут» ідей, до утвердження самоцінного або ... «самовитого» слова»,

– писав В. Шершеневич у праці «Футуризм без маски» (1914) [2]. Футуристи цілком відкинули вірші, які створено для думки, для ідей. Отож, скидаючи пута граматики, вони далеко не завжди переймалися чистотою і ясністю змісту.

У словотворчості М. Семенка широко представлені абстрактні іменники, які свідчать про постійну абстрагуючу діяльність людського розуму, що втілює в словах такого типу поняття й ідеї про реальну дійсність. Плідними у цьому відношенні були експерименти щодо створення оригінальних номінацій дій, процесів, руху, і це не випадково, зважаючи на естетичну засаду динамізму, яку сповідували кверо-футуристи: ***життєрух, біго-рух, рухобіг, рухливобіг*** (у семантичній структурі інновацій виділяються інтегруючі семи «рух», «біг»). Зазначені новотвори у контексті згадуваного вірша «Місто» поет розташовує поряд.

У поетичному лексиконі М. Семенка наявні й оказіональні іменники з семою речовинності: ***бензинодим, бензодим, життєбензин, кровофарба, сонцекров.*** Часовий відрізок між створенням першої і другої однокореневих номінацій, як і в розглянутих вище прикладах, – два роки: 1917 («Еманація») і 1919 («Тов. Сонце») [1]. Можна припустити, що автор, повертаючись до раніше створених ним номінацій, намагався згодом удосконалити їхню форму або ж, так чи інакше модифікуючи її, пристосувати до версифікаційних потреб конкретного твору. Так, приміром, інновація ***бензодим*** є лаконічнішою, компактнішою за формою. Утворена вона шляхом композиції основ компонентів мотивуючої синтагми *бензиновий дим* з одночасним усіченням елемента *-ин-* (пор. узуальні іменники ***бензобак, бензоколонка).*** Новотвір уживається в прямому значенні й виконує номінативну функцію, заповнюючи нішу в лексичній системі української мови.

Не менш плідними були спроби М. Семенка створити оказіональні назви ознак міста: ***безлічногий*** *спрут,* ***злобоокий*** *звір,* ***автомобілева*** *трель,* ***легкокотні*** *вагончики,* ***гостроскляне*** *серце, паяц* та ін. [17]. Як бачимо, незважаючи на власні заклики знищити старі форми, ранній М. Семенко у сфері іменникового та прикметникового індивідуально-авторського

словотвору використовував традиційні моделі, оновлюючи поетичний словник передусім за рахунок численних композитів. Загалом для його поезії характерна наявність великої кількості складних лексичних інновацій, і це не випадково: відомо, що композитам, порівняно з простими словами, притаманні більша поняттєва місткість, експресивність, ширші стилістичні можливості. За допомогою новотворів-композитів поет намагався точніше, повніше схарактеризувати об'єкт номінації, дати його власну оцінку, передати в одному слові максимум інформації про денотат.

За узуальними моделями згідно із законами словотвірної системи української мови утворено й значну частину прислівникових інновацій: ***аеропланно, гуркітно, туберкульозно, безбільно, смолоскипно*** та ін. Хоча серед одиниць цього лексико-граматичного класу засвідчено ряд специфічних утворень, оригінальність яких зумовлена семантикою твірних основ, теж здебільшого оказіональних: ***обездушено, обезмріяно, обезпаморочено, безшумногнівно, слоннокістно*** [14] **.**

Як бачимо, на початку XX ст. у європейську поезію потужним струменем влилася урбаністична лексика (*автомобілі, ліхтарі, трамваї, алеї, кінотеатри, кабаре, міський сад, панель, ілюзіонні фойє* тощо), назви міського побуту тощо. Актуалізація урбаністичної лексики у поезії була самоцінним явищем з огляду на її естетичну новизну; вона органічно вписувалася в мовно-образну модель світу поезії 10-30 рр. Серед них значне місце посідають поетичні модифікації урбаністичного характеру, які марковано в дусі декадентського світосприйняття, що зумовлено як особливостями перехідної суспільно-історичної епохи, так і культурно-естетичними уподобаннями західноєвропейських митців слова.

Список використаної літератури

1. Адельгейм Є. Михайль Семенко // Семенко М. Поезії. – К.: Наука, 1985. – С. 1–17;

2. Винокур Г. О. Футуристы – строители языка // Филологические исследования. – М.: Просвещение, 1990. – С. 22-29.

3. Волкова Т. Эксперимент в поэзии футуристов (В. Маяковский, М. Семенко) // Суспільствознавчі науки та відродження нації: Збірник наук. праць. – Луцьк, 1997. – С. 185-191.

4. Жулинський М. Г. Із забуття в безсмертя (Сторінки призабутої спадщини). – К.: Дніпро, 1990. – 446 с.

5. Зеров М. Твори: в 2-х томах. – К.: Дніпро, 1990. – Т. І. Поезії. Переклади. – К.: Дніпро, 1990. – 842 с.

6. Клен Ю. Вибране / Упоряд., авт. передм. та приміт. Ю. Ковалів. – К.: Дніпро, 1991. – 461 с.

7. Ковалів Ю. І. Українська поезія першої пол. ХХ ст. – К.: Перше вересня, 2000. – 39 с.

8. Маланюк Є. Земна мадонна. Вибранє. – Братислава, 1991. – 487 с.

9. Маланюк Є. Книга спостережень. – К.: Наукова думка, 1997. – 502 с.

10. Неврлий М. Українська радянська поезія 20-х років. Мікропортрети в художніх стилях і напрямах. – К.: Вища школа, 1991. – 269с.

11. Павличко С. Д. Дискурс модернізму в українській літературі: Монографія. – К.: Либідь, 1997. – 360 с.

12. Плужник Є. Поезії. – К.: Рад. письменник, 1988. – 426 с.

13. Поліщук Я. Символи і метаморфози //Дивослово. – 1997. – №12. – С. 2-5.

14. Семенко М. В. Поезії. – К.: Наука, 1986. – 258 с.

15. Словарь литературоведческих терминов. // Редакт. и сост. Л. И. Тимофеев, С. В. Тураев. – М.: Просвещение, 1974. – 487 с.

16. Ставицька Л. О. Естетика слова в українській поезії 10-30 рр. ХХ ст. – К.: Правда Ярославичів, 2000. – 156 с.

17. Сулима М. Михайль Семенко // Письменники Радянської України: Збірник. – К.: Наукова думка, 1982. – С. 285-294.

18. Українське слово. Хрестоматія української літератури та літературної критики ХХ ст. У 3 кн. – Кн. 1. – К.: Дніпро, 1993. – 703 с.

19. Филипович П. Поезії. – К.: Рад. письменник, 1989. – 193 с.